

БАЊА ЛУКА

— Десанка Лудвик —

Бањалучка котлина и њене особине. — Бања Лука лежи у котлини и то на излазу Врбаса из клисуре на југу. Котлина је у свом средњем дијелу најшира и карактерише се пространим равни и типски развијеном речном терасом. Котлина је спојена клисуром са Лијевцем Пољем на сјеверу, саставним дијелом Панонске Низије. Заграђена је са запада Лаушем (383 мет.) и Петрићевачким Брдима (305 мет.) и са истока Старчевицом (509) и Траписком Шумом. Дужина котлине је у правцу С-Ј око 15, а ширина у правцу И-З око 5 км.¹⁾ Апсолутна висина јој износи 160—170 мет. На истоку бањалучка котлина је у вези са долином Врбање, широком око 1,5 км.

Бања Лука је подигнута на темењу простране и ниске терасе, састављене од пијеска, шљунка и конгломерата. Ове наслаге леже на терцијерним лапорима, и дебеле су 3—6 м.²⁾ На њиховом додиру с лапорима избијају врела. Наслаге су покривене врло танким слојем хумуса а недје пјесковитом глином. Према западу, ивични део терасе је покривен слојем глине дебелим до 5 мет.; због тога је тај дио мочваран и неподесан за настањивање.³⁾

Отсек ове терасе врло је добро изражен у средишту вароши на ушћу Црквене у Врбас, изнад пијаце, која је на алувијалној равни. На отсеку терасе с једне стране је гимназија, а са друге тврђава Кастел.

Осим ове главне терасе, чија ширина у смјеру И-З износи око 2 км,⁴⁾ на западу је развијена тераса која почиње од Горњег Шехера, јужног предграђа Бања Луке, баш код саме клисуре. Њена релативна висина је 20 м. Она се наставља сјеверно од Црквене, у предјелу манастира Петрићевца. Тераса између Горњег Шехера и Црквене је настањена, а Петрићевачка Ерда су обрађена.⁵⁾

Бања Лука лежи у јужном делу котлине, а њен најстарији дио, Горњи Шехер, скоро у Врбасовој клисури, између Шехитлука (403) и Јајачке Стијене (465) изграђених од кредних кречњака.

Источне и сјеверне падине Лауша и осталих ниских брда на западном рубу бањалучке котлине састоје се од терцијерних слојева, у којима су и лежишта мрког угља (од 4 000—4 500 калорија). Исте наслаге су распрострањене око Ребровца, на Влашком Бријегу и између Врбање (десне притоке Врбаса) и траписког самостана.⁶⁾

Обод котлине се издваја изразито од терасе на којима је подигнут град и на којима се он може даље развијати. Обод се састоји од старијих слојева, и претежно је под шумом.

Спуштање бањалучке котлине потврђује сумпорно врело у Горњем Шехеру, које је било од значаја за постанак Бања Луке.

Врбас у јужном дијелу протиче кроз сам град, а у сјеверном је скоро на источној периферији. То је бистра, брза и хладна ријека, која је просјекла шљунковиту терасу до терцијерне подлоге и усекла се у њој за 10 до 14 мет. Ширина Врбаса код Кастела је око 80 мет. Због тога што се усјекао до непропустљиве терцијерне подлоге на обали се јављају врела. Врбас се никад не излева, иако му разлика у водостају досеже и до 4 метра.⁷⁾

У самом граду у Врбас се не улева ни једна већа притока. Врбања, која је већ поменута, највећа је десна притока Врбаса, а улева се на крајњој, источној периферији градског подручја. Много је топлија од Врбаса и због тога повољна за рано купање. Носи велику количину материјала. Својим спорим током изазвала је велику акумулацију пјешчаног и глинастог материјала у предјелу Кумсале. Ту се копа шљунак и пијесак за градњу из дубине од 5 мет.⁸⁾

Са лијеве стране у Врбас се улева Сутурлија и то у Горњем Шехеру, а у самом граду Црквена, која се такође дубоко усјекла. Љети она скоро пресуши, али у прољеће и јесен има доста воде. Кроз град је њен ток регулисан.

Клима Бања Луке је умјерено-континентална и здрава. Најнижа температура у јануару износи -1 , а највиша у јулу $+22,1$ Целз. Падавина има довољно (око 1 000 мм на годину), и највише их је у мају и октобру (по 120 мм). У току године буде око 120 кишних и око 30 снијижних дана. Сразмјерно је мало магловитих дана, и магле се никад не држе читав дан.

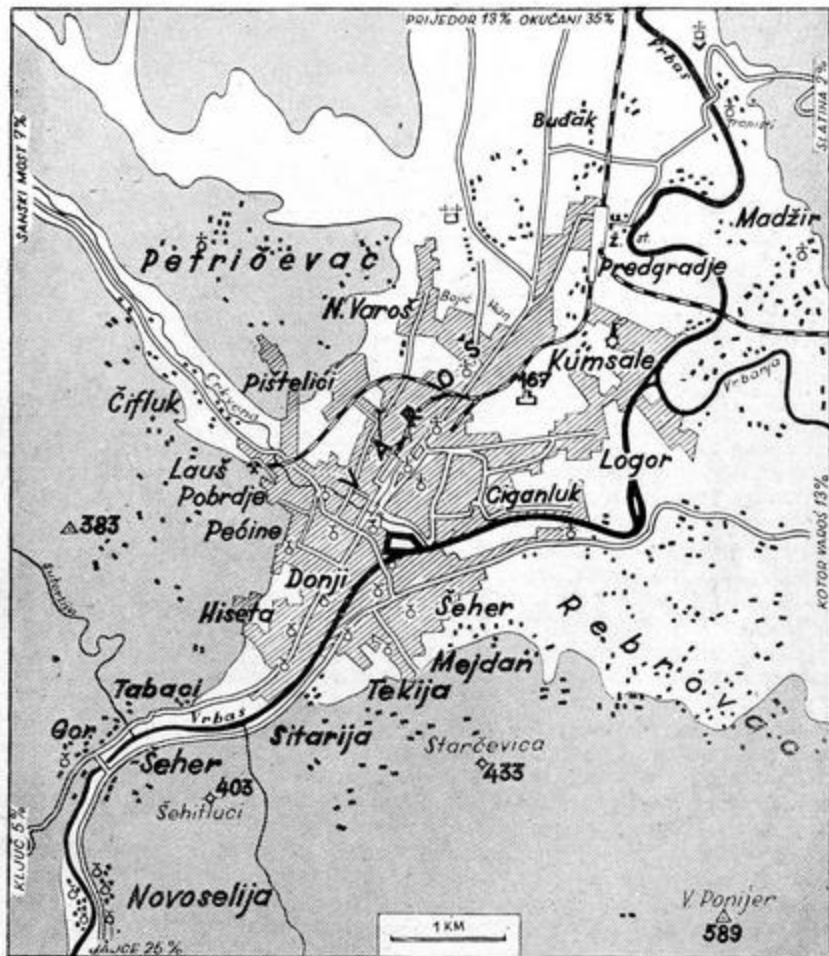
У Бањој Луци много више дувају вјетрови са сјевероистока (45%) и сјевера (35%) него с југа. Иако јачина вјетрова није велика (1—5 м/с,⁹⁾ ипак се у задњих десетак година осјећа да је јужни вјетар јачи, јер је заштитни шумски појас уништен и тек се сада обнавља.

Постанак и развој Бања Луке. — Због изложених природних услова, а првенствено због врло погодног прометног положаја, на месту Бања Луке постојало је насеље и у Римско доба. Тада је у предјелу Г. Шехера, постојала тврђава (castrum) и то, изгледа, са лијеве стране Врбаса, на падини изнад ушћа Сутурпија.¹⁰⁾ Туда је пролазила римска цеста која је преко Ливна, Гламоча и Ситнице спајала Салону са Сиском и Панонијом.¹¹⁾ Искоришћавана су и сумпорна врела, гдје је нађено доста римског новца.

У средњем вијеку такође је био од значаја стратешки и прометни положај Бања Луке.

До доласка Турака (1528 г.) у ове крајеве, на мјесту Бања Луке спомиње се Врбашки Град, и то први пут 1295 г. као својина босанског бана Радислава,¹²⁾ огорченог противника Мађара, и други пут 1398, када је Хрвоје Вукчић — господар Доњих Крајева — потукао угарског краља Сигисмунда. 1463 г., када је Босна дошла под турску власт, ови крајеви су потпали под власт Мађарске и сачињавали Јајачку бановину. Вероватно је у то вријеме почело насељавање појединих трговаца и занатлија око Врбашког града.¹³⁾ Послије пада Јајца 1528 г., Турци су заузели подручје данашње Бање Луке и у

њему затекли порушени град, мање насеље у Г. Шехеру и римски каstrум. Тада се први пут помиње име Бање Луке и то 1554 г. као касаве која припада Кобашком кадилуку.¹⁴⁾ Од доласка Турака на-

Сл. 1. — Тип Бања Луке

Fig. 1. — Le type de la ville de Banja Luka

стаје подизање и ширење овог насеља,¹⁵⁾ које је, по равници на којој се развило, добило име Бања Лука: равница од Врбашког града низ Врбас звала се једноставно Л у к а; а како је Врбашки град био некад својина бана Радислава, то је свакако њему припадала и жупа Лука

која се најприје називала Б а н а Лука у значењу Банова Лука. Да се име Бања Лука најприје односило само на Луку, дакле на равницу крај ријеке, свједоче извори гдје се каже „li confini di Bagnaluga“ (1596) и из „la terra Bagnaluga“ (1600). Када се насеље протегло на равно земљиште данашњег Доњег Шехера, добило је и оно име Бања Лука.¹⁶⁾

Доласком Турака насеље се изграђује у првом реду у Горњем Шехеру, гдје је било сједиште босанског пашалука,¹⁷⁾ и доласком Фархат-паше Соколовића проширује се према сјеверу, ка Д. Шехеру. Крајем 16 и почетком 17 вијека босански намјесници улажу доста у подизање града: тада се изградила тврђава Кастел, главна џамија Ферхадија, мостови преко Црквене и Врбаса, безистан итд. Бања Лука се тада проширује и на десну обалу Врбаса, према Лаушу а ширењем према Градишки добија карактер лонгитудиналног града. Она је тада имала 45 махала (са исто толико џамија), 11 мектеба, једну медресу, две бање, чаршију са 300 дућана, безистан и око 3 000 кућа. До тога доба Бања Лука је имала претежно стрателгиски значај, а у овом времену развијају се и занатство и трговина.

1639 г. сједиште паше премештјено је из Бања Луке у Травник и варош назадује, нарочито због борби које су Турци водили с аустриском војском.¹⁸⁾

Бања Лука се понова подиже након реформи Порте у Босни: тада је изграђено много зграда за станове и управне власти, град је спојен телеграфски са Сарајевом и Градишком¹⁹⁾ и 1872 год. добио је жељезничку пругу ка Добрљину, и то нормалног колосјека. Жељезничка пруга и станица Предграђе усмјеравају развој града према сјеверу.²⁰⁾ Бања Лука се даље ширила и подизањем траписког самостана (1869 г.)²¹⁾ и његове економије у Делибашном селу и изградњом фрањевачког самостана у Петрићевцу (1873 г.)²²⁾

У првом периоду свог развитка, за турског времена, Бања Лука је била упориште за продирање према СИ; у другом периоду пак, од окупације Босне од стране Аустроугарске, она је постала упориште за продирање према ЈИ. У овом времену нагло се развила Варош, између Црквене, Врбаса и жељезничке пруге. Она се даље ширила према сјеверу, уз цесту према траписком самостану и Петрићевцу и тако су постали Предграђе, Нова Варош и Кумсале. 1888 год. изграђују се творница духана, војна болница и други објекти.²³⁾ Досељавањем великог броја странаца мијења се изглед и структура града. Бања Лука постаје снажно тржиште на додиру низинског и планинског краја. Нарочити значај за Бања Луку имала је аграрна колонизација Лијевча-Поља од стране Нијемаца: бањалучки трговци су настојали да подигну трговине око цесте за Градишку како би што прије и јевтиније дошли до производа који су доношени из Лијевча-Поља, и продавали своју робу његовим становницима.

За вријеме првог свјетског рата Бања Лука је била аграрно тржиште са почецима индустрије. Индустрија је прерађивала аграрне сировине околине (млин, производња сира) или служила потребама градског тржишта (пивара, творница духана).

Послије првог свјетског рата Бања Лука улази у ред другостепених провинциских вароши. Без нарочите индустрије, она је за-

остајала и у културном и у привредном погледу. Тек 1929 г., поставши центар Врбаске бановине, Бања Лука почиње опет да се подиже. Тада су у центру подигнуте двије палате, асфалтиран друм кроз град и у смјеру ка Градишки до Нове Тополе, но све то није битно утицало на јачи развитак града.

У другом свјетском рату Бања Лука је врло много страдала. Јака бомбардовања претворила су поједине дијелове града у рушевине, тако да је требало врло много учинити да се град бар донекле обнови. Овај се задатак тим више истицао, што је знатно порастао број досељеника због подизања многих предузјећа и локалне индустрије. Велики значај за Бања Луку имаће пруга 45-ог упоредника: у Бања Луци ће се укрштати лонгитудинални врбаски пут са трансверзалним (Добој—Бања Лука); то ће условити ширења града на десној обали Врбаса.

Тип Бања Луке. — У данашњем изгледу Бања Луке јасно се виде све фазе њеног развоја. Њена главна карактеристика је у томе што се она пружа уз главну прометну цесту на лијевој обали Врбаса, смјера С-Ј, која води од Јајца према Градишки. Према тој цести су ориентисани сви дијелови Бања Луке.

Најјужнији дио града, који лежи око цесте, чини Новоселија, насељена почетком 18 вијека од досељеника из села Трна, који су дошли бјежећи од куге.²⁴⁾ сјеверније је Горњи Шехер, најстарији дио града и старо тржиште, стијешњено и у махале подијељено са претежно муслиманском становништвом. Лежи на обје стране Врбаса, има врло лијеп положај и сумпорна врела, која су недовољно искоришћена. Још сјеверније, у равници је Доњи Шехер, са широким улицама с обје стране Врбаса, са старим кућама у двориштима и са великим вртovima. Ту су џамија Ферхадџија, остаци безистана, кастил и пијаца. И овај је дио настањен претежно муслиманским становништвом. Ту је такође доста џамија, што је доказ да се развијао и подизао прије окупације. Његова се слика из дана у дан мијења. Нестало је дућана с ћепенцима (има још само један) и старог безистана, а на њиховим мјестима подижу се нови дућани и станбене зграде.

Највећи и најважнији дио Бање Луке данас је средњи дио — Варош — који се простира сјеверно од Црквене па све до Боића-Хана. То је модерна варош, која захвата и најшири дио од Лауша до Врбаса. Ту су трговине и главне установе: Градски Народни Одбор, болнице, суд, школе, здравствене и друге установе. У овом дијелу има највише зеленила. Бања Лука је и иначе „град у зеленилу“ — како је често називају. Осим четвороредних алеја (Аустрија је почела са засађивањем 1882 г.)²⁵⁾ нарочито уз главни друм, с обје стране има вртова и башчи. Постоји и већи парк и други мањи, уз поједине установе или предузећа. Овај дио града и сада се много изграђује.

Даље према сјеверу — у смјеру Петрићевца — је Нова Варош, радничко насеље с једноликим кућама. Од Боића-Хана на сјевероисток долазе Кумсало и Предграђе, више индустриски дијелови и насеље Буцак, које је прикључено граду. У градском подручју је и велики ненасељени дио — војно вјежбалиште — логор или бања-лучко поље.

Док је јужни дио града насељен претежно муслиманским становништвом, у сјеверном су претежно Срби и Хрвати.

Бања Лука је јако издужено насеље и захвата простор од 57,42 кв. км. У њој је много неизграђеног простора, нарочито у средњем дијелу. У њему има мјеста за трипут више становника него сада.

Становништво. — По попису од 31-III-53 Бања Лука има 37.796 становника, и то 18,152 мушкарца и 19.644 женске. По попису од 15-III-1948 г. град је бројао 31.223 становника и то 14.798 мушкараца и 16.455 женских. То је био први попис од 1895 г. у коме је било више женских него мушких. Према попису од 1953 год. 36% је продуктивно становништво, и то: радници и ученици у привреди чине 16,4%, службеници и намјештеници 13,4%, пољопривредници 3,8%, занатлије 1,62%, претставници трговине и слободних професија 0,98% — укупно 36,20%. Непродуктивних је 63,80%, од тога пензионера 6,03%.²⁶⁾

Међутим број становника од посљедњег пописа се повећао за 21,05%, што показује да се Бања Лука нагло развија.

Већ је напоменуто да је Бања Лука у 16 стољећу, у доба босанског пашалука, била мјесто са 3.000 кућа и вјероватно са 10—20.000 становника. До окупације број становника је без сумње знатно опао. По несигурним подацима из 1879 г. град је бројао око 9.560 становника. Извори помињу да је 1.690 г. била глад а 1.730 куга.²⁷⁾ Честе борбе, убијање и протјеривање бесправне раје, утицали су на смањење становништва. Послије окупације број становништва се стално повећава и према службеном попису 1.885 г. до 1931 г. повећање (без војске) износи 79,6%.²⁸⁾

Тако је било:

1885 г.	11.357 становника
1895 г.	13.566 "
1910 г.	14.800 (без војске)
1921 г.	18.801 (са војском)
1931 г.	24.400 (без војске)
1931 г.	22.165 (са војском)
1941 г.	28.657 (попис апровизационог уреда, без војске и интерната)

Пораст је нарочито велик послије ослобођења (иако је велики број изгинуо) због прилива становништва у Бања Луку као у привредни, културни и политички центар.

Ако се размотри састав становништва по националности од 15-III-48, видјеће се да од укупног броја наших народа има 96,66%, а да на мањине отпада 3,34%. Процентуално је муслимана највише, јер од цјелокупног броја наших народа на њих отпада 42,20%, на Србе 29,62%, Хрвате 25,84%, Македонце 0,12%, Словенце 1,91%, Црногорце 0,31%. По националности су незнатне разлике у односу на предратно стање, док су доста велике у односу на стање из доба турске власти, када је било 60% муслимана, 19,74% православних и 16,62% католика.

Од мањина данас је највише Украјинаца (362) па Чеха (148) и Пољака (114).

Становништво Бања Луке по поријеклу претежно је из удаљенијих крајева.

Крајеви у северозападној Босни, припадали су некада, старој Хрватској. Доцније и прије доласка Турака ове крајеве је држала средњовековна Босна: врбашки град је 1205 г. био својина бана Радислава. Хрвоје Вукчић је код Врбашког града потукао 1398 г. угарског краља Сигисмунда. Падом Босне 1463 г., ови т.зв. Доњи Крајеви дошли су под власт Мађарске и сачињавали Јајачку бановину до 1528 г. Тада је, вјероватно око Врбашког града, почело насељавање трговаца и занатлија.²⁶⁾ Када је Гази-Хусреф-бег 1528 г. освојио Јајце и покорио Јајачку бановину, заповједник Врбашког града, Андрија Радотовић, видећи да се не може бранити, запалио је град и Варош и побјегао.²⁷⁾ Тако је Бања Лука дошла под власт Турака. Како су се у овим крајевима водиле честе борбе, нарочито од 1463 до 1528 г., то су они опустошени. У 16 в. у њима се насељавало српско становништво из старе Рашке, Херцеговине, Зете и источне Босне. Муслимани су долазили као турска посада. Њихов број се повећавао, послје пораза Турака под Бечом 1683 г., и после њиховог повлачења из Далмације, Лике и Славоније. Тиме је Босанска Крајина, па и Бања Лука кроз 16 и 17 в. из основа измијенила етнички састав. Нове прилике на аустро-турској граници, гдје су се водиле непрекидне борбе, исковале су тип борбеног и упорног Крајишника.²⁸⁾

Кад су се прилике донекле средиле, у Бања Луку су се досељавали Херцеговци. Тако је 1824 г. у Бања Луци отворио радњу Јосо Радуловић из Мостара, а гро чаршије ускопо су сачињавали такође Херцеговци — Пиштељићи, Љубибратићи, Маслаћи, Милићи, Бокоњићи, Маслеше, Поповићи и Бабићи — све старе трговачке породице.

Сем тога, било је и спуштања становника из планинског предјела Врховине, одакле су Стричевићи, трговачка породица, затим из Мркоњић-Града (Милановићи) и из ближе околине (Јовићи).

Низински крајеви из околине Бања Луке све до овог рата мало су давали становништва граду; то је плодан крај, који је и сам примао вишак становника планинских предјела.

Јужни планински предјели, међутим, давали су више становника. У почетку је један по један силазио с торбом на леђима, нашао нешто посла, обично као слуга код неког занатлије или трговца. Када би нешто уштедио, отворио би ситничарску радњу из које би се убрзо развила већа. У току од двије генерације њихове породице су постале имућне и посједовале већи број кућа у граду. То је доказ да је, у Бања Луци трговина била јако развијена.

Послије ослобођења прилив становништва је велики не само из јужних планинских крајева него и из низинских — из Лијевча Поља — што показује да је Бања Лука гравитациони центар не само најближе околине него и даље; у њој се развија индустрија за коју треба све већи број радника. Ипак се мора констатовати да је много више становника придошло из јужног планинског краја. У селу Чокорини, у засеоку Вучићима на пр. из сваке куће је по један члан запослен у граду. Раније, тј. прије рата, у планинским предјелима било је више стоке и више могућности за живот, те планинци нису толико одлазили од кућа; данас им град пружа више услова за рад и живот.

1. St. Pavičić, Tercijarna zavalna Vrbasa kod Banje Luke i njene terase, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXX, 1918, s. 103.
2. Ibid., 108.
3. Svetozar Pešić, Banja Luka, Geografski Vestnik, XV, Ljubljana 1939, s. 36, 37.
4. St. Pavičić, s. 107
5. Sv. Pešić, s. 39
6. Sv. Pešić, s. 36 — Ing. arch. Anatol Kirjakov, Banja Luka — Generalni urbanistički plan, Urbanistički zavod za komunalne poslove, Sarajevo, 1952, s. 4.
7. Banja Luka, Generalni urbanistički plan, s. 6
8. St. Pavičić, s. 108.
9. B. Luka, Generalni urbanistički plan, s. 5.
10. Sv. Pešić, s. 40, 41 — B. Luka — Generalni urbanistički plan s. 8.
11. Др. Васо Глушац, Бања Лука, Гласник Југосл. проф. Друштва, XIV, 10—12, Београд, 1934, стр. 882.
12. Sv. Pešić, s. 40.
13. Др. Васо Глушац, с. 883.
14. Banja Luka — Generalni urbanistički plan, 8.
15. Н. Крешевлјковић, Banja Luka u XVI i XVII st., Glasnik Jug. Prof. Društvo, XIV, 10—12, Београд 1934, s. 892.
16. Sv. Pešić, s. 42 — Др. Васо Глушац, с. 878.
17. Н. Крешевлјковић, s. 892 — Др. В. Глушац, с. 884.
18. Н. Крешевлјковић, s. 893, 898 do 901.
19. Н. Крешевлјковић, s. 902.
20. Sv. Pešić, s. 43.
21. Rudolf Zapleta, Trapisti kod Banje Luke, Glasnik Jug. Prof. Društva XIV, 10—12, Београд, 1934 s. 913, 914, 915, 916.
22. Sv. Pešić, s. 43.
23. Sv. Pešić, s. 44.
24. Sv. Pešić, s. 43 i 44.
25. B. Luka — Generalni urbanistički plan, s. 23.
26. B. Luka — Generalni urbanistički plan, s. 12 — Подаци из статистичког годишњака ГНО Бања Луке.
27. Др. Васо Глушац, с. 887.
28. Sv. Pešić, s. 51 — B. Luka Generalni urbanistički plan, s. 11.
29. Др. В. Глушац, с. 883.
30. Н. Крешевлјковић, s. 892.
31. Васо Чубриловић, Революционарни покрети у Босанској Крајини у XIX вијеку, Гласник Југ. Проф. Друштва XIV, 10—12, Београд, 1934, с. 902.

БАЊА ЛУКА И ЊЕНЕ ГРАДСКЕ ФУНКЦИЈЕ

— Десанка Лудвик —

Као што је изнето (Гласник С. Г. Д., XXXIV, 49—58), Бања Лука је постала на излазу Врбаса из планинског краја у равницу, где се укрштају два важна пута: један смера С—Ј, који води од Окучана и Градишке према Јајцу и Сплиту, и друге смјера З—И, који води од Тузле, Добоја и долином Врбање према Приједору.

Лежећи на укрштању ових путева, Бања Лука је већ у турско време постала средиште трговине, заната и промета и затим управно средиште.

Бања Лука као занатско-индустриско средиште. — За развитак занатства и трговине у Горњем Шехеру заслужан је Софи-Мехмед-паша, босански санџак, који је за издржавање својих задужбина (џамија) начинио и увакуфио 59 дућана, простран хан, бању, 4 млина, и 9 повећих замљишта, чији би приход био довољан за издржавање много већих задужбина. Око џамија су настале двије чаршије, у којима су се развијали занати и трговина.

Развитку Доњег Шехера допринео је и Ферхат-паша. Он је са 30.000 дуката саградио Ферхадiju (1583 год.), шедрван, мектеб, сахаткулу, калдрму од Црквене до старе Бање Луке, мост преко Црквене, велики мост преко Врбаса, калдрму од џамије до топхане и водовод за шедрван и бању. За издржавање свега тога дао је: 200 дућана око џамије, караван-серај, бању, три млина на Врбасу под једним кровом, велики хамбар, сарај, у коме ће столовати босански намјесници, земљиште за издавање онима који ће се бавити воћарством и виноградарством, а изван Бање Луке више чифлука. У Доњем Шехеру развише се двије чаршије — велика око Ферхадije, и мала с друге стране Врбаса. Према Ферхат-пашиној закладници изграђени су мдреса, имарет и безистан као средишта трговине.

У Бањој Луци развили су своје занате до знатне висине: кожари, крзнари и сарачи, који су радили и за извоз. Обртници су имали своје еснафе. Многи од тих заната задржали су се и до данас. Тако је у Бања Луци прије Другог светског рата било 560 занатских радњи са 896 радника и 224 ученика, те је сваки 31-ви становник припадао занатском реду становништва. Данас је број занатских радњи мањи и има их 353 са 967 власника и радника и 380 ученика, те је сваки 36-ти становник занатлија. Број занатских радњи се смањује, стога, што се у другој половини 19 вијека почела развијати индустрија.

Већ под крај турске владавине дошли су у Бања Луку траписти, и основали 1869 год. манастир у Делибашином Селу. 1872 год. саградили су млин на Врбасу, 1876 год. пивару, 1877 год. циглану, 1878 год. ткаоницу сукна, а 1899 год. манастир је добио електрично освјетљење од турбина на Врбасу. Бања Лука је 1902 год. добила електрично свјетло од њих. 1910 год. подигнути су: нови млин, сира-ра, складиште за житто и брашно, столарија и ковачница. Траписти су имали, поред школе „Дом ученика“, гдје су младићи учили разне занате, и творницу тјестенине. Електрична централа, творница тјестенине и сукна и пивара послје Првог свјетског рата постале су својина дионичарског друштва. Млин је био изнајмљен, али је сира-ра остала посве у рукама манастира. Траписки сир правио се још у немачким колонијама (Александровцу и Новој Тополи) и одатле извозио. Данас се не производе ни сир, ни тјестенина, ни сукно.

Од окупације користила су се и лежишта мрког угља на Лаусу. Због исцрпљености рудника данас је пребачено копање у Раковицу, чији се производи око 50% троше у самом граду. За искоришћавање дрвета у околним предјелима подигнута је 1914 год. велика пилана на Кумсалама. У ту је сврху била подигнута жељезничка пруга за Котор-Варош и Сипраге. Данас „Врбас“, предузеће за дрвну индустрију, врши сјечу у Чемерници, Мањаци, Козари, Великој Укрини и Грмечу и има 2716 радника и службеника. Од тог броја на Бања Луку отпада 593 радника и службеника, а од њих 250 долазе у град сваки дан са села.

За потребе града, користећи локалне сировине, изграђене су циглане у западном дијелу. Творница духана, подигнута 1888 год., спада у најстарије творнице те врсте. Сировине набавља из свих република, осим из Словеније, а продаје по цијелој држави. У плану је и извоз у иностранство.

1937 год. изграђена је творница стројева и ливница челика (данас „Борис Кидрич“, раније „Јелшинград“ у Предграђу). Послије рата она је проширена.

У посљератној изградњи проширује се лака индустрија, нарочито оне гране које првенствено користе сировине из околине. Тако су подигнути: „Витаминка“, творница за прераду воћа и поврћа, „Месар“, творнице покућства и коже и обуће, „Плива“ која производи кожу и металну галантерију, Војно предузеће за израду официрске одјеће и обуће, „Обућар“, градско обућарско предузеће, Ортопедско предузеће, као и предузеће за опште потребе. У предузећу „Крајина станује ван Бања Луке и долази на рад 631 радник, док у предузећу „Павао Радан“ око 100 радника су са села.

У свим привредним предузећима, којих има 71, било је запослено без „Руди Чајавца“, заједно са предузећима на погонима, јуна 1953 год. 11.722 радника и службеника. На градском подручју у привредним предузећима има 7.100 радника и службеника, самих радника (без ученика у привреди) око 5.500 или 15% од свих становника града, а са ученицима у привреди 16,5%. Од поменутог броја (5.500

радника) око 47,5% су људи са села, који свакодневно долазе у град на посао.

Богата и плодна околина пружа услове нарочито за развитак прехранбене индустрије; међутим, данас постоје само млин, пивара и творница за прераду воћа. У односу на 1941 стање се поправило, али је још мален број индустријских предузећа како у прехранбеној индустрији тако и у осталим гранама лаке индустрије. Томе су узрок неповољне саобраћајне везе са сировинским базама и негативне тенденције у погледу развитка индустрије у предратној Југославији. Изградњом пруге Бања Лука — Добој очекује се напредак.

Бања Лука као трговинско средиште. — Бања Лука је једно од главних босанских тржишта. Најважнији извозни предмети су: дрво, стока и сточни производи, живина, јаја, свјеже и сухо воће и жито а увозни: текстил, машине, алати, колонијална роба, прерађена кожа и други индустријски производи. Познат је бања-лучки годишњи сајам, када се слегну производи из свих дијелова Босне, како пољопривредни тако и индустријски. Осим тога, сваког уторка а у мањој мјери и петка, је сајмени дан, само се петком не догони стока већ мрс, јаја и остали производи.

Пијаца, с модерно изграђеном тржницом, лежи у центру града. Уторком дође на пијацу 7—10.000 лица с неколико стотина кола, са 5—6 вагона воћа и поврћа, са 1000 метарских центи жита и брашна, с неколико стотина килограма млијечних производа и са 5—6000 комада јаја. У јесење дане виде се кола купуса, парадајза, паприке, шљива. Највише производа се довози из Лијевча Поља и из осталих села бањалучког среза, осим горњих дијелова који гравитирају Мркоњић-Граду, Кључу и Санском Мосту. Међутим, редовно на бањалучку пијацу долазе сељаци из прњаворског среза (са стоком, житом и дрветом), сrbачког (са житом и зелени) и градишког (са житом, поврћем, живади, купусом и стоком). Због велике понуде, цијене производа су сразмјерно ниске у односу на друге градове.

Бања Лука лежи у крају гдје су услови за пољопривреду повољни. У њеној околини успјевају поврће, воће, жита и лоза. Још у 16 и 17 вијеку помињу се виногради, који су били доста раширени. Али, иако су климатски услови повољни, врло је мало винограда, а нема много ни добрих воћњака. Ни културе осталих усјева нису довољно развијене. Како је град простран, скоро свака кућа има врт, гдје се гаји оно што је најпотребније за кућу. Осим тога, има и повртара, који снабдевају становништво поврћем, а и сељаци из најближе околине све више прелазе на повртарство. Због тога су услови за живот градског становништва повољни, а побољшањем саобраћајних веза више ће се развити трговина пољопривредним производима.

Бања Лука као саобраћајно средиште. — Иако је Бања Лука постала на раскрсници путева ипак је одвојена од свог залеђа и осталих крајева. Изградњом пруге Бања Лука — Добој те су се везе умногом побољшале. Још 1872 год. изграђена је пруга нормалног колосјека Бања Лука — Добрљин, а доградњом пруге (1882 год.) од Добрљина

до Суње, Бања Лука је добила везу са северозападним дијеловима наше земље. То је јако утицало на напредак града, и на начин живота и на привредни развитак.

Већ је у аустриско-турском жељезничком нацрту било предвиђено да се пруга продужи преко Јајца, Сарајева и Новог Пазара. Како је тај план напуштен, град је био, све до сада, завршна тачка жељезничког саобраћаја. Нова пруга Бања Лука — Добој, која води долином Врбање, и помицање станице, усмјериће ширење града и на десну страну Врбаса и спријечити лонгитудинално ширење.

За Бања Луку је од великог значаја цестовни саобраћај. Међуградски промет пролази кроз центар града у коме се сустижу путеви са свих страна — од Санског Моста, Кључа, Мркоњић-Града, Јајца, Котор-Вароши, Слатине, Окучана и Приједора. Ако се промет на свим цестама изрази у постоцима, онда на пут

за Окучане отпада	35%
за Јајце	25%
за Приједор	13%
за Котор Варош	13%
за Бронзани Мајдан-Сан. Мост	7%
за Кључ	5%
за Слатину	2%

Кроз Бања Луку пролази и транзитни саобраћај између околних мјеста и то једном магистралом, дугом 11 км, која спаја Предграђе са Горњим Шехером и Новоселијом. Тај саобраћај кроз сам град је болно питање, које још није ријешено.

Превоз путника врше аутобуси. Просјечан број превезених путника у току дана, у свим правцима, износи око 850.

Због велике дужине града уведен је редован аутобуски промет кроз главни град који везује Траписте са Горњим Шехером. Већи број локалних влакова такође везује Бања Луку — Предграђе са ваим градом. Од Пискавице један локални влак превози раднике у град и враћа их натраг.

Бања Лука као туристичко мјесто. — У туристичком погледу важан је пут што води од Словеније преко Плитвичких Језера и кроз Бања Луку наставља се клисуром Врбаса за Јајце, Сарајево и Дубровник.

Бања Лука лежи на важном путу смјера С — Ј: Вировитица — Дарувар — Пакрац — Окучани — Босанска Градишка — Бања Лука — Јајце — Бугојно — Ливно — Сплит. У сврху везивања тих мјеста аутобусно предузеће из Ливна уводи у летњој сезони редован аутобусни саобраћај од Бања Луке за Сплит. Али Бања Лука лежи и на важном путу смјера И — З: Сталаћ — Крушевац — Краљево — Чачак — Титово Ужице — Љубовија — Зворник — Тузла — Добој — Бања Лука — Приједор — Босански Нови — Карловац — Ново Мјесто — Љубљана. Лежећи на раскрсници тих путева, Бања Лука спада у најважнија мјеста Републике, а као центар Босанске Крајине у прошлости и у току Народноослободилачке борбе одиграла је

важну улогу. Прије Другог свјетског рата на међународној туристичкој листи Бања Лука је заузимала треће мјесто од свих наших градова — иза Дубровника и Бледа. У последњим годинама старе Југославије просјечан број туриста у једној години био је 12.500 Југословена и 2.700 странаца, а 1953 год. до краја септембра прошло је кроз Бања Луку близу 2.000 странаца.

Бања Лука има у непосредној близини привлачних и лако приступачних подручја с дневне и полудневне излете. Ту је у самом граду Горњи Шехер с минералним врелима; да се уреди, могао би постати значајно лечилиште. Над Горњим Шехером су Шехитлуци, одакле је красан изглед на град и околину. На Шехитлуцима је 1941 год. одржан састанак Обласног комитета КПЈ за Босанску Крајину, на коме је донешена одлука о подизању народног устанка против фашистичког окупатора, те се на том мјесту подиже монументални споменик са костурницом палим борцима Босанске Крајине. Да би Шехитлуци, заједно са спомеником добили и с туристичке стране потребан изглед, приступљено је изградњи модерног пута. У ту сврху биће обновљен и хотел.

Делибашино Село и клисура Сутурлије су такође мјеста гдје грађани проводе слободно вријеме. 17 км од Бања Луке у шумовитом крају је Слатина са сумпорном водом и кисељаком. Иако још примитивно уређена, она прима по 7.000 посјетилаца на годину. На путу за Градишку је Лакташи-бања, која лијечи болести срца и живаца.

Саобраћајна сфера Бања Луке. — Бања Лука је мјесто коме гравитира велико подручје јер су у њој бројне државне установе: управне судске, економске, културне, здравствене, социјалне и војничке.

Покушаћу да претставим докле допире центрипетална моћ града, па ће бити јасно за које је подручје он средиште како у привредном тако и политичком, културном и здравственом погледу.

У ближу околину, — одакле људи долазе свакодневно, било као снабдјевачи града млијеком, јајима и живином било као радници привредних предузећа било као ученици у школе — спадају ова села:

Дракулићи са Сарговцем удаљеност	5 км
Павловац и Петрићевац удаљеност	7 км
Доња Кола (у Цакорима) удаљеност	8 км
Мотике удаљеност	5 км
Врбања, Ребровац и Дебељац удаљеност	5 до 6 км
Чесма са Меденим Пољем удаљеност	4 км
Залужани, Три, Рамици и Ивањска удаљеност	од 9 км
Драгоцај и Пискавица удаљеност	до 30 км

У даљу околину града — одакле људи долазе једанпут или двапут недељно било на пијацу, било због здравствених и других разлога — спадала би сва друга села бањалучког среза осим горњих дјелова Добрње који гравитирају Мркоњић Граду, Кључу и Санском Мосту. Врховци из Мањаце долазе коњима, а из осталих села бањалучког среза већином колима.

Површина бањалучког среза износи 170.115 хектара са 99.884 становника. Све то становништво гравитира граду. Осим тога, и из окол-

них срезова, прнаворског, србачког и градишког долазе становници редовно на пијацу са својим производима.

У најудаљенију околину града спадала би подручја из којих људи повремено долазе ради обављања послова код управних, судских и здравствених установа. Само на државну болницу у Бања Луци, чији је капацитет заједно с дечјом болницом 659 кревета, упућено је 1,000.000 становника и то, осим становника града и бањалучког среза и становници 17 околних срезова.

За Бања Луку често се каже да је град школа и пензионера: да је она град пензионера не може се рећи, јер је од целокупног броја становника само 6% пензионера, док се може назвати школским градом јер је сваки четврти грађанин ученик неке школе.

У 10 основних, и 25 средњих школа укупан број ученика је око 10.000. Од њих је у домовима смјештено 1360, код приватника око 300, возом или аутобусом долазе 380, или 3,8% од свих ученика, док су око 20% свих ученика ванградска дјеца. Пораст ученика је јако велики и од 1941 год. он износи 37%. Школски простор је веома скупчен и на једну учионицу долази 68 ученика.

Од других културно-просвјетних установа у граду постоје: 4 биоскопа; позориште основано 1930 год. са 450 мјеста; Етнографски музеј, основан 1931 год.; Завичајни музеј, основан после ослобођења и Раднички универзитет.

У Бања Луци има доста споменика материјалне културе, али им је мало пажње посвећено; сада се оправљају Ферхадија и Шедрван.

Изгледи будућег развоја. — Бања Лука има услове за развој лаке индустрије и то за оне гране које користе регионалне сировине или задовољавају тржишне потребе, као и за оне гране које ће користити положај града. Услови за развој лаке индустрије су врло повољни јер постоје енергетски извори на Врбасу и обиље радне снаге у планинском крају, док су у низиским крајевима повољни услови за снабдевање и набавку сировина. Како су индустријска предузећа разбацана по стаибеном простору, ради се последњих година на томе да се она смјесте у простор између Предграђа и Врбаса, близу предвиђене теретне станице, или у долину Врбање, заштићену од вјетрова.

Осим садашњих жељезничких пруга, за Бања Луку је необично важно изградити пругу долином Врбаса до Окучана и до Јајца. Тада би Бања Лука постала значајан жељезнички чвор. Новим регулационим планом предвиђено је да се жељезничка станица премјести и изгради тако, да се без сметња обавља саобраћај и за Јајце и за Добој. Одвојиће се и теретна станица од путничке. Вјероватно ће се прије изградити пруга за Окучане него за Јајце, јер ће изградња пруге долином Врбаса бити веома тежак посао. Како траса треба да иде десном страном Врбаса, садашњи дио цесте за Јајце пребаћиће се с де-

сне стране на лијево до Карановца, а уз то ће се и остали део пута до Јајца с лијеве стране Врбаса проширити. Због подизања жељезничке станице на лијевој страни Врбаса, недалеко од ребровачког моста, усмјериће се и ширење града према Врбасу и на десној страни Врбаса. То ће зауставити ширење града у правцу сјевера.

Ужи центар града — преддио између Паласа и позоришта — биће везан са жељезничком станицом широким булеваром. То је углавном празан простор, који једним дијелом лежи између двије паралелне улице.

Како су и градски и међуградски промет, који пролазе кроз средину града, знатни, то се предвиђа да се они издвоје из града на тај начин што ће се изградити путеви тангенцијални на ужу градску територију.

Основна шема уличног костура претставља троугао, и то ће омогућити кружни промет око центра и лак прилаз из свих дјелова града ка центру. У ту сврху појачаће се и градски саобраћај.

Бања Лука ће остати град у зеленилу. У ту је сврху предвиђено да за слободне зелене површине остане 30,2% од читаве градске територије. Предвиђено је да југоисточне падине Петрићевца и Сибова, Горњи Шехер и обронци Веселог Бријега буду крајеви летњиковца. Исто тако је предвиђено да се паркира читав простор око Кастела (данашње пијаце). Даље се планира да се с обје стране Врбаса подигне појас зеленила и веже са зеленим простором на Веселом Бријегу и парком за фискултуру и спорт, који ће бити иза путничке станице. Уредиће се и Траписти као и парк и излетиште с купатилом на Врбасу. Даље ће се уредити бање у Горњем Шехеру и сутјеска Сутурлије. На мјесту данашње пијаце и тржнице остаће само тржница, а пијаца ће се преселити иза центра, на простор између жељезничке станице Предграђе и Средње пољопривредне школе: ту је у близини Ветеринарска школа, а близу је и раскрсница путева, који долазе од Лијевача Поља, Приједора и Котор-Вароши.

Како ће Врбас протичати средином града, предвиђено је да му се обале као и обале Врбање осигурају. Црквена, иако је њен ток кроз град регулисан, очистиће се и њене ће се обале уредити.

Како је и за данашњи број становника снабдевање водом нестално (на 1 становника долази 60 литара на дан) нарочито ће се повести више бриге о томе.

Цјелокупна енергетска постројења припадају концу прошлог и почетку садашњег вијека, те је електрична мрежа слаба. Иако је Бања Лука привремено прикључена на далековод из Приједора, преуредиће се њена електрична мрежа и изградити нова. Довршавањем хидроелектране Јајце II и „Уна“ код Бихаћа биће у потпуности ријешено питање обезбјеђења Бања Луке електричном енергијом.

Конечно, Бања Лука мора чувати своје историске споменике, јер је она, као што је већ речено, важно туристичко мјесто.